

כלכלה ופוליטיקה: מדיניות העוני בישראל ובשטחים

שיר חבר

המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת תל-אביב

בגיליון 24 של כתב-העת תיאוריה וביקורת התפרסמה מסתו של דני גוטוויין, "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש". גוטוויין מציע הסבר לאנומליה המאפיינת את הכלכלה הפוליטית בישראל, שבה מעמד הפועלים מזדהה עם הימין ואילו האליטה האשכנזית המבוססת מזוהה עם השמאל.

גוטוויין רואה בפרויקט ההתנחלויות בשטחים הכבושים הסבר חלקי לתופעת ההצבעה האנומלית הזו. הוא מסביר שההתנחלויות הן מנגנון פיצוי ייחודי, המציע לאנשי המעמדות המוחלשים הזדמנות לדירור ולשירותים ציבוריים באיכות גבוהה ובמחיר נמוך, ובכך הוא מגן על המעמדות הנמוכים מפני נזקי ההפרטה ומפני פירוק מדינת הרווחה. לטענתו, ממשלות ישראל (ובעיקר ממשלות הימין) משתמשות בהשקעה בהתנחלויות כדי לשחד את המעמדות הנמוכים להצביע בעבור הימין, וכך הן יכולות להמשיך במדיניות ההפרטה המפרקת את מדינת הרווחה ופוגעת בעיקר באותם מעמדות.

בשיח הציבורי והאקדמי נהוג להבחין בין עניינים המכונים "פוליטיים", כגון הכיבוש ומצב זכויות האדם, לבין עניינים "כלכליים" כגון אבטלה והפרטה. הדיכוטומיה האפיסטמית הזו לוכדת את הכלכלנים ואת הפרשנים הפוליטיים בתחומי דיון שונים ומקשה על השיח ביניהם. בד בבד עם השינויים מרחיקי הלכת במציאות הפוליטית בישראל ב-37 השנים האחרונות, חלו גם שינויים כלכליים נרחבים. ישראל, שהיתה אחת המדינות השוויוניות ביותר בעולם מבחינת חלוקת ההכנסות, הפכה למדינה הבלתי שוויונית ביותר בעולם המערבי. גוטוויין מסביר את שני התהליכים בצורה של סיבה ותוצאה: המציאות הכלכלית היא בעיניו הסיבה למציאות הפוליטית של הכיבוש. המהלך של גוטוויין מחבר את שני ערוצי הדיון הללו ומציע הסבר מתקבל על הדעת, אולם ההסבר הוא חד-כיווני ואין בו די כדי להבין את המדיניות הישראלית של כיבוש

השטחים וההתנחלות בהם. ההסבר גם אינו מבהיר את האינטרסים המעמדיים והתרבותיים המעצבים את המפה הפוליטית בישראל.

גוטוויין מכנה בשם "מהפכת ההפרטה" שורה של רפורמות כלכליות. אלו הן רפורמות שראשיתן בתקופת כהונתו של ראש הממשלה מנחם בגין, הכוללות הפרטה של חברות ממשלתיות רבות כגון בנק הפועלים, כור, צים ובקרוב אולי רשות הדואר. אולם הרפורמות הללו לא התמקדו בהפרטה בלבד, אלא כללו גם, לאחרונה, קיצוץ בקצבאות הרווחה וזרועות של המדינה על מגננוני ויסות כלכליים (בעיקר בנוגע למטבע זר ולשערי חליפין). לטענת גוטוויין, ההפרטה מועילה למעמדות הביניים, המזוהים עם מפלגות השמאל. לכן הוא רואה צורך להסביר מדוע דווקא מפלגות הימין מקדמות את ההפרטה, שבסופו של דבר תורמת למעמדות הביניים, תומכי מפלגות השמאל.

אולם את ההפרטה עצמה – שגוטוויין מעמידה במרכז הטיעון שלו – ראוי לבחון יותר מקרוב. כאשר חברה ממשלתית עוברת לידיים פרטיות היא משנה את ייעודה: מחברה שמטרתה המוצהרת היא לספק שירות לציבור מטעם המדינה, היא הופכת למנגנון לייצור רווחים לבעליה. לחברה ממשלתית אין בעלים במובן הרגיל של המילה, משום שהיא שייכת לציבור כולו באמצעות הממשלה. רווחיה של חברה ממשלתית מסייעים למימון פעילות הממשלה. למרות שאין להקל ראש בבעיות הנובעות מפקידות מושחתת ומבזבז, המנגנון הציבורי ניתן לשליטה באמצעות המערכת הפוליטית, בעוד המנגנון הפרטי מניב רווחים דווקא ככל שהציבור מוגבל באפשרויות הכלכליות העומדות לרשותו.

לפקידים הממונים על מכירת חברה ממשלתית אין אינטרס אישי לקבל תמורת החברה את מלוא ערכה, שכן הכסף יגיע ממילא לקופת המדינה ולא לכיסם הפרטי. חברות ממשלתיות נמכרות לעתים קרובות במחירים זולים, בעוד הפקידים הממונים על המכירה מקבלים טובות הנאה אישיות (או שוחד ישיר) מבעלי ההון שקנו את החברה בזול. סביר להניח שעל כל פרשה שמתפרסמת יש פרשיות רבות שאינן מתפרסמות, אולם די להתבונן באלו המגיעות לידיעת הציבור כדי להתרשם ממהותה האמיתית של ההפרטה. מי שעניו בראשו יכול לראות, למשל, שצים ובנק הפועלים נמכרו בסכומים נמוכים בהרבה משווי האמיתי של החברות. בעלי החברה החדשים הם בדרך כלל קבוצה קטנה של אנשים בעלי הון רב. תהליך ההפרטה אינו זוכה לחשיפה ציבורית רחבה, ועסקאות סבוכות נחתמות מאחורי דלתיים סגורות.

גוטוויין טוען שאנשי מעמד הביניים דוחים את המאבק לצדק חברתי ונאחזים במאבק בכיבוש כתירוף, וכך הם נמנעים מלצאת למאבק נגד ההפרטה המועילה להם. ואולם, האינטרס של אנשי מעמד הביניים לתמוך בהפרטה אינו חד־משמעי. למעשה, מעמד הביניים הוא קבוצה הולכת ונשחקת, למרות ההפרטה ואולי בגללה. עובדי המדינה סובלים, בעיקר בעשור האחרון, מקיצוץ בלתי פוסק במעמדם ובשכרם. איגודי העובדים החזקים של חברת החשמל, של מקורות ושל עובדי הנמלים נתונים ללחץ רב מצד הממשלה, בגיבוי התקשורת. הלחץ נועד לפרק את האיגודים, לצמצם את זכות השביתה ולאלץ את העובדים להצטרף למעמד הפועלים חסרי הזכויות, ההולך וגדל במהרה. בשנים 1985–1999, למשל, ירד משקלם של כל תשעת העשירונים התחתונים בחלוקת ההכנסות, לטובת העשירון העליון.¹

אולם גם אם הלכה למעשה מעמדות הביניים אינם מתחזקים מן ההפרטה, חשוב לזכור שבתודעה הציבורית ההפרטה נתפסת כדבר חיובי. שר האוצר ופוליטיקאים ממפלגת שינוי טוענים שוב ושוב שההפרטה תחזק את מעמדות הביניים. לא ניתן לדון רק בהשפעה הישירה של ההפרטה עצמה ולהתעלם מהשפעת הרטוריקה שלה. דוגמה מאלפת לכך היא המהגר המובטל מרוסיה שנשאל במהדורת החדשות מדוע הוא מצביע לשינוי, ואם הוא שייך למעמד הבינוני. תשובתו היתה: "אני מצביע שינוי כי אני רוצה לראות את עצמי במעמד הבינוני".

מן הצד האחר של טיעונו של גוטוויין, לא ברור כיצד ההתנחלויות הן פיצוי לשכבות הפחות מבוססות בחברה הישראלית. במהלך 30 השנים האחרונות פערי ההכנסה רק הלכו וגברו, ובשנים האחרונות אנו עדים להתגברות משמעותית של העוני. בישראל יש היום יותר ממיליון עניים, אך הרבה פחות ממיליון מתנחלים. מפעל ההתנחלויות לא הגן על הציבור מפני העוני. מספר העניים נמצא במגמת עלייה וגם הכנסתם הממוצעת הולכת ויורדת (ראו המוסד לביטוח לאומי 2003).

נדמה שאנו חוזרים לנקודת ההתחלה. שוב אנו נדרשים להשיב על השאלה מדוע ממשלות הימין מנהלות מדיניות כלכלית בלתי אופיינית ומפזרות כספים ללא ריסון על ההתנחלויות ועל הצבא. השקעת הימין בביטחון ובהתנחלויות מזכירה את הלהט המאפיין בדרך כלל את חסידי הכלכלה הקיינסיאנית ואת הסוציאל־דמוקרטים. לא ברור גם מדוע

¹ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2000 ; ורשבסקי וסייד־אחמד 2001.

המעמדות המוחלשים ממשיכים להצביע בנאמנות למפלגות שמפרקות את מדינת הרווחה שהם כה זקוקים לה.

מדוע בכל זאת מצביעים הפועלים לימין?

הכלכלן תורסטיין ובלן (Veblen [1899] 1994) טען, שאנשים בחברת השפע אינם מודדים את מצבם לפי המידה האובייקטיבית של העושר שברשותם, אלא לפי הסטטוס החברתי שלהם, הנקבע על פי מיקומם בהיררכיה החברתית. הימין בישראל אינו מציע למעמד הפועלים שירותי בריאות או חינוך טובים מאלו שהשמאל מציע, ואינו מציע להם מקומות עבודה רבים יותר או רשת ביטחון סוציאלית. במקום זאת, הוא מבטיח להם שהם לעולם לא יישארו בתחתית הסולם החברתי בישראל – משום שהמשך הכיבוש מבטיח שהפלסטינים יישארו בעמדה הנחותה ביותר בחברה. מבחינת שיקולי סטטוס, פתרון נוסח שתי מדינות כפי שמציע השמאל יחזיר את תושבי עיירות הפיתוח, שרובם פועלים קשי-יום או מובטלים, למצבם לפני הכיבוש של 1967; הם יאלצו לאיים את תחתית סולם הסטטוס במדינה, מעט מעל הפלסטינים הישראלים.

אינני טוען שזהו שיקול מודע ומוצהר, שעליו מבוססת העמדה האידיאולוגית של תומכי ההתנחלויות מבין המעמדות המוחלשים בישראל. מדובר בתופעה חברתית שחוזרת על עצמה במקרים רבים של היררכיה חברתית קיצונית. לאורך ההיסטוריה, קבוצות מדוכאות על בסיס גזעי, דתי או לאומי אימצו פעמים רבות גישה גזענית, בלתי סובלנית או לאומנית כלפי קבוצות שנחשבו נחותות מהן בהיררכיה החברתית. הסטטוס זוכה לחיזוק מתמשך על ידי הבעת סלידה מהקבוצה האחרת.²

תחת הכותרת "אחדות לאומית", המסמנת את הפלסטינים בתור אויב שנגדו יש להתארגן, הפועלים בישראל יכולים לראות את עצמם כחלק מהקבוצה הדומיננטית בחברה. גוטוויין מציין שיהדותם של הפועלים בישראל הפכה בעבורם לנכס כלכלי. אולם בה בעת היא גם נכס חברתי שמתועל לעליונות כלכלית, וכדי להבין זאת יש לראות את שתי האפשרויות לשרטט היררכיה של החברה בישראל. האפשרות הראשונה היא להפריד בין עשירים לעניים. הפרדה

² לניתוח של בניית סטטוס של מיעוט אחד על חשבון מיעוט אחר, ראו ז'יז'ק 1995.

כזו מציבה את הפועלים היהודים בישראל בקבוצה אחת עם הפועלים הפלסטינים, אך היא גם מציבה אותם בחלק התחתון של החלוקה. האפשרות השנייה היא להפריד בין יהודים ללא יהודים. בחלוקה זו, הפועלים היהודים מוצאים את עצמם בקבוצה אחת עם היהודים המבוססים. לא מפתיע שיהודים מהמעמדות הנמוכים מעדיפים את החלוקה לפי לאום על פני החלוקה לפי מעמד.

העשירים בישראל אינם נאורים או אדיבים יותר מן העניים, אלא שהם אינם זקוקים להפגין בוז גלוי כדי לבסס את הסטטוס שלהם. בשתי האפשרויות של ההיררכיה החברתית, היהודים המבוססים נמצאים למעלה. שאלת התועלת הכלכלית – היכן יזכו היהודים המבוססים להכנסה גבוהה יותר – יכולה למלא בהקשר זה תפקיד מכריע יותר.³ העושר של רבים מהיהודים האמידים בישראל נובע מניצול עקיף של הפלסטינים. העושר נצבר באמצעות עבודה פלסטינית וסחורות פלסטיניות זולות, מערכת מיסוי מפלה והשוק השבוי של הפלסטינים, שאין להם ברירה אלא לרכוש מוצרים מישראל. הרעיון של אוטונומיה פלסטינית אינו מפחיד את היהודים האמידים, משום שהם יודעים שהפלסטינים יישארו תלויים בעוצמה הכלכלית של ישראל. הדימוי של "שמאל נאור", שדבק במפלגת העבודה ובמרצ בעקבות עמדה זו, רק מוסיף ליוקרתם של תומכי המפלגות הללו וליכולתם לנהל את עסקיהם בעולם.

על המשמעות הכלכלית-פוליטית של ההתנחלויות

ההתנחלויות לא היו פיצוי של ממש לשכבות המוחלשות בחברה הישראלית, אך לא ניתן להסיק מכך באופן חד-משמעי שהקמתן לא נועדה לשם מטרה זו. מכל מקום, הסבר זה להקמת ההתנחלויות אינו מספק. אם ההתנחלויות נועדו לזכות בפופולריות בקרב האנשים העוברים לגור בהן, מדוע האיץ אהוד ברק את הבנייה בהתנחלויות בתקופת כהונתו? קשה לשער שהוא האמין שהמתנחלים יכחרו להצביע בעבורו.

הממשלות בראשות מפלגת העבודה התחילו בפרויקט

³ תמיכתם של יהודים אמידים רבים בפתרון של שתי מדינות עשוי להצביע גם על חששם מפני האופציה הדו-לאומית. במסגרת פתרון זה, יוענקו לפלסטינים זכויות שוות, וכך תימנע מהיהודים האמידים האפשרות לנצל כוח עבודה חסר זכויות.

ההתנחלויות, שלושה בהפקעת קרקעות מסיבית. ההתנחלויות אילצו עשרות אלפי פלסטינים לעבוד בשכר-ניצול בישראל. פרויקט כלכלי זה היה אחד המנגנונים שהביאו למהפכה הכלכלית, המכונה בפי גוטוויין "מהפכת ההפרטה". גושי ההון הגדולים, ובעיקר תעשיית הביטחון והמגזר הפיננסי (ובראשו הבנקים הגדולים), צמחו בקצב מסחרר והשתלטו על המערכת הפוליטית. התוצאה לא היתה נסיגת הממשלה מהתערבות במשק. למעשה, הממשלה הפכה את התקציב למכשיר למימון קבוצות ההון הגדולות, בין היתר באמצעות פרויקטים שאפתניים שהשקיעו כספים בהתנחלויות ובביטחון. בעוד שההוצאה הציבורית של מפא"י עמדה בממוצע על 48.5% מהתמ"ג בשנים 1960–1976, ההוצאה של ממשלות הליכוד בשנים 1977–1992 היתה בממוצע 67.1% מהתמ"ג.⁴ גושי ההון האלה עזרו גם לממן את שלטון הליכוד ואפשרו את המשך מדיניות ההתנחלויות וההרפתקנות הצבאית (ביכלר וניצן 2001).

חוקרי הכלכלה והפוליטיקה הישראלית אינם יכולים להסתפק בסיבה אחת שתסביר את הקמת ההתנחלויות. לא הדחף הדתי-פונדמנטליסטי של המתנחלים, לא הרצון של ממשלות הימין להציע לעניים חלופה למדינת הרווחה, ולא האינטרס הקר של הרווח — אף לא אחד מהם הוא הסיבה הבלעדית להקמת ההתנחלויות. יש להתייחס למכלול הסיבות הללו. כמו כן, אין יסוד לטענה שההתנחלויות היו הסיבה הבלעדית לשינויים הכלכליים שחלו בישראל. שינויים כאלה התרחשו במקביל גם במקומות אחרים (מרגרט תאצ'ר באנגליה ורונלד רייגן בארצות הברית זכורים במיוחד בהקשר זה), שבהם שררו תנאים פוליטיים וצבאיים שונים בתכלית.

עם זאת, ההתנחלויות משפיעות על המציאות הפוליטית בישראל, משום שהמתנחלים — שנשלחו לבצע מדיניות ציונית של השתלטות על הקרקע — החלו לאמץ פוליטיקה משיחית וקריאה לטרנספר, שאינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים של הציונות הפרגמטית. בכך הפכו המתנחלים למנגנון המסיט את השיח הפוליטי משאלות של שוויון חברתי ושל זכויות אדם למאבק פוליטי כוחני. מכל ההסברים הללו, האינטרס הכלכלי של חיפוש אחר רווחים

⁴ בנק ישראל, www.bankisrael.gov.il. נתוני ההוצאה הציבורית לקוחים מתוך פרסומי בנק ישראל. הכלכלנים שמשון ביכלר ויהונתן ניצן (2001) ערכו מחקר מעמיק של תקציבי המדינה, והגיעו למסקנה שתקציבי הממשלה הממוצעים בשנים 1950–1976 היו 50% מהתמ"ג, ובשנים 1977–1992 הגיעו ל-90% מהתמ"ג.

הוא המוזנח ביותר במחקר כיום. כדי לקבל תמונה שלמה ומקיפה יותר של המציאות הכלכלית-פוליטית בישראל, על החוקרים לחשוף את המנגנונים המפיקים רווח מן הכיבוש – כגון חברות הנדל"ן, קבלני חומת ההפרדה, תעשיית הביטחון או חברת דור המחזיקה במונופול למכירת דלק לפלסטינים (Hanieh 1997).

ביבליוגרפיה

- ביכלר, שמשון, ויהונתן ניצן, 2001. מרווחי מלחמה לדיווידנדים של שלום, כרמל, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2000. דוח הכנסות 1998, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי, 2003. "מדדי העוני ואי־השוויון בהתחלקות ההכנסות במשק 2002, מדדים עיקריים", המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון, ירושלים.
- ורשבסקי, יעקב, ומוחמד סייד־אחמד, 2001. "אי־השוויון בהתפלגות ההכנסות: נתונים, ממצאים וסקירה כלכלית", כנסת ישראל, www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00026.htm.
- זיז'ק, סלבו, 1995, "רפובליקת הגלעד של מזרח אירופה", תיאוריה וביקורת 6 (אביב): 117–125.
- Hanieh, Adam, 1997. "Palestine: Wealth Gap Widens after Oslo," *Green Left Weekly*, <http://www.greenleft.org.au/back/1997/286/286p21.htm>.
- Veblen, Thorstein, [1899] 1994. *The Theory of the Leisure Class*. New York: Dover Publications.

